

"כאילו אפשר למתוח קו ולומר: מתחתיו העוני"

רוני סומק

*****

מטרות השיעור:

- להכיר דרכים למדידת העוני.
- לשאול על הקשר בין עוני למדיניות חברתית-כלכלית.

אחת הדרכים להכיר חברה אנושית היא לדעת את היקף העוני שבה, ומתוך כך את הפערים בין עשירים לעניים. ידיעת היקף העוני היא כלי להתמודדות עם תופעת העוני על ידי קביעת מדיניות להקטנתה.

מדידה והגדרה של עוני מעוררות שאלות רבות לגבי הקריטריונים שלפיהם נמדד העוני. בשיעור זה נכיר את הגישה המוחלטת ואת הגישה היחסית למדידת העוני, ונתוודע לקשיים ולמורכבות בהגדרת העוני.

מבנה השיעור:

30 דקות	פתיחה: מיהו עוני?
45 דקות	לימוד מקורות בחברותא: "שמונה שמות נקראו לעני"
40 דקות	אסיף ולימוד מונחה: החירות האישית כהתחייבות חברתית
5 דקות	סיכום

*חלוקת הזמן היא בגדר המלצה ועשויה להשתנות לפי גודל הקבוצה ושיקולי המנחה.

*****

פתיחה: מיהו עוני?

היחידה על עוני ופערים כלכליים-חברתיים עוסקת בעוני כתופעה חברתית בניסיון להבין את ממדיה השונים.

הגידול בממדי העוני והקיטוב הגדל מאפיינים את החברה הישראלית בעשורים האחרונים. כמי שחיים בחברת שפע, מטרידות אותנו השאלות: כיצד ייתכן שיש כל כך הרבה עניים בחברה המוגדרת כחברת שפע? האם השפע הזה נוצר על גבה של שכבה הולכת וגדלה של אנשים הנאבקים לקיומם הפיזי? והאנושי? האם עוני ושפע הולכים יחד, האם זה הכרחי – כפי שטוענים רבים מקובעי המדיניות הכלכלית, שהשפע יוליד עוני הולך וגדל? והאם זה צודק?

מדי שנה מפרסם הביטוח הלאומי את "דו"ח העוני". הדו"ח נותן מושג על היקפה של תופעת העוני בישראל, אבל הוא מדבר במספרים יבשים, ויש מחלוקת על דרכי המדידה עצמן. במפגש הזה נכיר דרכים למדידה של העוני ונבדוק האומנם היכרות עם דרכי מדידה מעמיקה את הבנתנו את העוני ואת המציאות החברתית של אי-שוויון. ובמילים אחרות, ברוח שירו של רוני סומק: האם אפשר למתוח קו ולומר: מתחתיו העוני?

נפתח את הדיון בשאלה:

• מיהו לדעתכם אדם עוני? כיצד הייתם מגדירים מצב של עוני?

*****

השאלה מיהו עני היא לכאורה שאלה פשוטה ומובנת מאליה, שכן אנחנו נוטים לחשוב על עניים ועוני במונחים צרים - כעל מחסור במשאבים חומריים. הניסיון לברר לעומק את השאלה יפגיש אותנו אפוא עם המורכבות של התיאור או ההגדרה של העוני.

הדיון על עוני איננו ניטרלי, יש בו תמיד – בגלוי או בסמוי – נקיטת עמדה כלפי התופעה: עמדה של קבלה והשלמה כ"רע הכרחי", עמדה של שיפוט והאשמת העניים במצבם, או עמדה של ביקורת על החברה ועל המדיניות היוצרת את העוני.

כידוע, השפה מעצבת את האופן שבו אנו חושבים, ועצם הדיבור על "עניים" מעצב חשיבה כאילו העוני הוא תכונה. לעתים קרובות מקשרים עוני עם פסיביות, תלותיות, עצלנות ובטלנות. התיאור הזה הוא תיאור מצמצם, שמרחיק אותנו מחוויית הסבל והכאב שחווים אנשים הנתונים בעוני ומן המאבק היומיומי שהם מנהלים. יש המציעים לדבר על "אנשים החיים בעוני" ולא על "עניים", ובכך לשקף את העובדה שהעוני הוא מצב ולא תכונה.

שיעור זה כולל שתי רמות של התייחסות לשאלה מהו עוני: הרמה הפורמלית של מדידת העוני, מתוך הכרה שכל עוד העוני קיים צריך לגבש קני-מידה לבדיקת ממדי העוני, כדי להעריך את היקף התופעה ולגבש מדיניות אפקטיבית לצמצום העוני. הרמה השנייה מכוונת לעורר למודעות למורכבותו של מצב העוני, מורכבות שאין מדד שמשקף אותה במלואה.

*****

לימוד מקורות בחברותא

הלימוד בחברותא יפגיש אותנו עם מקורות יהודיים וטקסטים משני סוגים: כאלה העוסקים במדד "אובייקטיבי" הקובע מיהו עני, ואחרים המנסים להצביע על המורכבות של תיאור העוני או הגדרתו.

"כאילו אפשר למתוח קו ולומר: מתחתיו העוני"

מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי, מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה. מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול לקט, שכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתיים חסר דינר, אפילו אלף נותנין לו כאחת הרי זה יטול.

(משנה פאה ת, ז-ח)

שיעור העוני בישראל מחושב לפי מחצית ההכנסה החיצונית למשק בית - כלומר, מחצית ההכנסה שבה מספר משקי הבית שהכנסתם גבוהה יותר שווה למספר משקי הבית שהכנסתם נמוכה יותר. קו העוני למשפחה של ארבע נפשות עומד היום על 4,933 ₪, כלומר: משפחה בת ארבע נפשות שהכנסותיה הן מתחת לסכום הזה נחשבת למשפחה ענייה.

(שיר חבר, "מהון להון", העיר 9.2.2007)

שמונה שמות נקראו לעני: עני אביון מסכן רש דל דך מך הלך. עני - כמשמעו. אביון - שמתאב לכל. מסכן - שהוא בזוי לכל, שנאמר "וחכמת המסכן בזויה" (קהלת ט). רש - מן הנכסים. דל - מדולדל מן הנכסים. דך - מדוכרך, רואה דבר ואינו אוכל, רואה דבר ואינו טועם ואינו שותה. מך - שהוא מך [=מונמך ומושפל] לפני כל, עשוי כמין סקופה התחתונה [המשקוף התחתון, הסף של הפתח, שהכל דורכים עליו].

(ויקרא רבה (וילנא) לד, ו)

[יש לתאר] במפורט את ריבוי הפנים של המגבלות והסיכונים שיוצר העוני... תיאור כזה מציג את הסבל האנושי של אנשים שחיים במצוקה קשה כל כך והחיפוש הנואש שלהם - גם אם הרסני - אחר משמעות, תחושת קיום, וכבוד.

... העוני מצטייר במודל זה לא רק במונחים כלכליים, אלא כגורם אשר בהשתלבותו עם גורמי נחיתות חברתית נוספים (כגון מגדר ומוצא אתני), מעצב את תנאי החיים האובייקטיביים ואת החוויה הסובייקטיבית של העניים באינספור פרקטיקות יומיומיות של דיכוי, כרשת מסועפת של דיכוי חברתי - במקומות העבודה, במסגרות החינוכיות, בשכונות המגורים, בארגון היחסים בין המינים, במערכות הבריאות, במערכות הרווחה ובמערכות לאכיפת החוק.

(מיכל קרומר-נבו, נשים בעוני: סיפורי חיים)

- אדם שיש לו 200 זוז בתקופת המשנה, ובימינו משפחה שהכנסותיה 4,950 ₪ אינם וחשבים לעניים. מה דעתכם על מדד זה?
- האם השמות השונים של העני מתארים עניים שונים, או היבטים שונים של מצב העוני?
- מה הכוונה במלים: "רשת מסועפת של דיכוי חברתי"?

*****

מטרת הלימוד בתברותא היא לקיים מפגש בין המדד היבש לעוני, מצד אחד, לבין המורכבות של מצב העוני, מצד שני.

שני המקורות הראשונים עוסקים במדידה ה"יבשה" והפורמלית של העוני לצורך זיהוי העניים וקביעת מדיניות חברתית ביחס אליהם.

כשבאו חכמי המשנה לתחום את גדרה של מצוות הצדקה מבחינה נורמטיבית-משפטית, הם קבעו קריטריונים שונים המזכים את העניים והמחייבים את היחיד ואת החברה כולה. במשנה, מסכת פאה, אנו מוצאים שלושה מבחנים לקביעת הזכאות לקבלת צדקה: הגדרת הזכאי ליטול מן התמחוי [מי שיש לו פחות ממזון שתי סעודות]; הגדרת הזכאי ליטול מקופת הצדקה [מי שיש לו פחות ממזון י"ד סעודות]; והגדרת הזכאי ליטול ממתנות העניים הבאות מיבול הארץ [מי שיש לו פחות ממאתיים זוז]. התמחוי הוא קערת צדקה שנתנו ממנה אוכל לעניים; קופת צדקה היא קופה שחילקו ממנה כספי צדקה בערבי שבתות לעניי העיר.

גישה זו למדידת קו העוני היא **גישה אבסולוטית**. כשאר הקביעות והמידות שבעולם המשפט, גם קביעה זו היא שרירותית במידה רבה ועלולה להניב תוצאות מופרכות. צורת ניסוח החוק במשנה מעידה על מודעותם של חכמים לקושי ולשרירות בקביעת קו שיש מי שמעליו ומי שמתחתיו.

בישראל היום נהוגה **הגישה היחסית** לקביעת קו העוני (מדד שעל פיו קובעים כמה עניים יש בחברה). יתרונה של ההגדרה בכך שהיא משקפת את העוני כמרחק מההכנסה המקובלת, ובכך מבטאת גם ממד של אי-שוויון. קו העוני מחושב כמחצית (50%) מההכנסה החציונית. **הכנסה חציונית** היא הסכום שמחלק את אוכלוסיית ישראל לשני חלקים שווים: מחצית האוכלוסייה שהכנסתה גבוהה מסכום זה, ומחצית האוכלוסייה שהכנסתה נמוכה מסכום זה. קו העוני מחושב על ידי המוסד לביטוח לאומי, המפרסם אחת לשנה את "דו"ח העוני" – דו"ח על היקף העוני בחברה הישראלית.

על פי נתוני המוסד לביטוח לאומי ל שנת 2005, 1,630,500 נפשות בישראל חיות מתחת לקו העוני. שיעור הנפשות העניות בכלל האוכלוסייה עומד על 24.7%. 20.6% מכלל המשפחות בארץ חיות מתחת לקו העוני – כל משפחה חמישית וכל ילד שלישי. מדינת ישראל אוחרת בשיא העולמי בשיעור הילדים העניים בקרב המדינות המפותחות והמתועשות. 43.1% מן המשפחות העניות הן משפחות עובדות.

קו העוני מחושב בהתאם לגודל המשפחה. לדוגמה, בשנת 2005 קו העוני לנפש אחת היה 1,866 ש"ח, לזוג 2,986 ₪, ולמשפחה בת 4 נפשות – 4,778 ₪.

"שמונה שמות נקראו לעני": מדוע נחוצים כל כך הרבה שמות? ריבוי השמות מעיד על מרכזיות העיסוק בעניים ובעניות במסורת היהודית וכן משקף את הניסיון להקיף מצב של ריבוי פנים: המחסור הכלכלי, ההשפלה החברתית, הרגשת חוסר הערך העצמי, הדיכוי והדיכאון. אפשר לראות בריבוי השמות דרגות שונות של עניות, אפשר לראות בהם ממדים שונים של העניות; לחלופין, אפשר להתייחס להגדרות השונות כאל אנשים שונים, או "סוגים" שונים של עניים.

בספרה **נשים בעוני: סיפורי חיים**, מגדירה מיכל קרומר-נבו את מצב העוני כמצב של שוליות רבת-פנים וכ"רשת מסועפת של דיכוי חברתי". היא מתלבטת בשאלה כיצד לתאר עוני: מה לתאר – בעיות ופתולוגיות? כוחות? ערכים? תשובתה היא ש"עדיפה פרשנות מורכבת, כזו שמכילה בתוכה גם את הכוחות וגם את הקשיים, גם את אחריות החברה וגם את אחריות ה(א)נשים עצמם".

למורכבות של תיאור העניים היום יש להוסיף גם עצמות שונות של עוני בתוך "קבוצת" העניים, הבדלים בין גברים עניים ונשים עניות והבדלים נוספים של אתניות וגזע.

קביעת מדד לעוני מעוררת את השאלה: האם אמת המידה לעוני היא אך ורק הכנסה, כפי שנוקט המוסד לביטוח לאומי בישראל? האם יש למדוד רק באמצעות מדדים כלכליים צרים, או אולי צריך לכלול במדד העוני גם היבטים לא חומריים? אנשים עניים חווים גם בושה, השפלה, אין להם קול פוליטי והם אינם משתתפים בעיצוב החיים הקולקטיביים, הם סובלים מתיוג שלילי, מהיעדר עצמה פוליטית ו משלילת זכויות. כיצד מודדים עוני בנוסף לגרעין החומרי שבבסיסו וכוללים בו גם היבטים חברתיים ופסיכולוגיים?

יש לציין שקיים גם מדד אחר, מדד האי-שוויון, "מדד ג'יני" שהוא בין 0 ל-1, כאשר 0 מתאר שוויון מלא ו-1 מבטא אי-שוויון מוחלט (כל העושר מרוכז בידי אדם אחד). בישראל יש רמה גבוהה של אי-שוויון לעומת ארצות המערב, ו"מדד ג'יני" בישראל היום הוא 0.40 (אחרי תשלומי העברה).

גם ייתכן מצב שעל פי מדד העוני נמצא שאין כלל עוני בחברה מסוימת, ועם זאת "מדד ג'יני" יראה אי-שוויון קיצוני, בשל התפלגות הכנסות לא שוויונית בין העשירונים השונים. מדובר אפוא בשני מדדים שאינם חופפים מבחינת תיאור המציאות החברתית.

*****

אסיף ולימוד מונחה

נאסוף את התובנות והמחלוקות שעלו בלימוד בחברותא, ואחר כך נדון בשאלה:

• איזו דרך מדידה עשויה לשקף את הממדים השונים של העוני?

שאלת מדידתו של העוני איננה שאלה אקדמית על מדידה "נכונה", אלא השקפה חברתית על עצם קיומו וממדיו של העוני, כלומר על דמותה של החברה בישראל.

הדרך שבה מודדים עוני נובעת מן הדרך שבה תופסים את העוני. בחברה התופסת את העוני כבעייתם הפרטית של אנשים שאינם מתאמצים די הצורך, מדד העוני יניב מדיניות ש"תעזור" לעניים לשרוד, בלי לפגוע במקביל במה שנתפס כ"צמיחה כלכלית". ואילו חברה התופסת את עצמה כקולקטיב שבו כולם ערבים זה לזה, רואה את העוני כפגיעה בחברה כולה ושואפת למדיניות של שוויון. העוני לתפיסתנו איננו בעיה של כמה אנשים מסכנים שצריך לעזור להם, אלא **בעיה חברתית של אי-שוויון**, בעיה שהיא תוצאה של מדיניות כלכלית-חברתית, ועל כן היא ניתנת לשינוי באמצעים של מדיניות.

תפיסה חברתית שכזו מובילה גם לגישה מורכבת יותר של העוני ושל מקומם של העניים בחברה. גישה מסוג זה פותחה על ידי אמרטיה סן (Amartya Sen), כלכלן ופילוסוף יליד הודו, חתן פרס נובל לכלכלה 1998. הגישה נקראת "גישת היכולות" והיא משותפת לו ולפילוסופית מרתה נוסבאום.

נקרא יחד קטע מתוך הפרק "החירות האישית כהתחייבות חברתית", מתוך ספרו של סן **התפתחות כחירות**.

"החירות האישית כהתחייבות חברתית"

החירויות הבסיסיות שאנו נהנים מהן ומיישמים עליהן את האחריות שלנו תלויות בנסיבות אישיות, חברתיות וסביבתיות שהן מקריות לחלוטין. ילד שנמנעה ממנו ההזדמנות שמציע בית הספר היסודי איננו מקופח רק בצעירותו, אלא נותר מוגבל למשך כל חייו (כשהוא הופך לאדם שאיננו כשיר לעשות דברים בסיסיים הכרוכים בקריאה, כתיבה וחשבון). אישה שחסרים לה האמצעים להשיג טיפול רפואי לחולי שממנו היא סובלת איננה רק קרבת לחולניות בלתי הכרחית או לאפשרות של מוות שניתן למנוע אותו, אלא היא גם מנועה מלעשות דברים מסוימים – למען עצמה ולמען אחרים – דברים שהייתה רוצה לעשותם כאדם אחראי. העובד המשועבד הנולד לתוך מצב של חצי-עבדות, הילדה המשועבדת החנוקה בחברה דכאנית, האיכר חסר האדמה והאונים שאין לו אמצעים בסיסיים להשגת הכנסה – מכל אלה נמנעים לא רק תנאי היסוד לחיי רווחה, אלא גם תנאים הדרושים כדי לנהל חיים אחראיים, התלויים בנסיבות המאפשרות מספר חירויות בסיסיות[...] ללא החירות הבסיסית והכשירות לעשות דבר-מה, אדם איננו אחראי לביצועו[...] המשימה היא אפוא יצירת אפשרויות רבות יותר להחלטות ולבחירות משמעותיות בקרב אנשים שיכולים לאחר מכן לפעול בצורה אחראית על בסיס החלטתם.

עלינו לבדוק – נוסף לחירויות המגולמות בתהליכים פוליטיים, חברתיים וכלכליים – גם את המידה שבה אנשים מקבלים את ההזדמנות להשיג תוצאות שהם מייחסים להן ערך, ושיש להם סיבה לייחס להן ערך. רמת ההכנסה הריאלית שאנשים מקבלים חשובה ככל שהיא מעניקה להם הזדמנות נאותה לרכוש סחורות ושירותים וליהנות מרמת חיים ההולמת את הרכישות האלה. אך[...] רמות ההכנסה עלולות פעמים רבות לספק מידע שגוי לגבי מדדים חשובים כמו החירות לחיות חיים ארוכים, להימנע ממוות בלתי-הכרחי, להחזיק במשרה ראויה, או לחיות בקהילות שלוות המוגנות מפני פשיעה.

השקפת הכשירויות האנושיות מתמקדת ביכולתם של אנשים לנהל חיים שיש להם סיבות טובות לייחס להם ערך, ולפעול למימוש האפשרויות הריאליות הניצבות בפניהם. אותן כשירויות שעומדות למעשה לרשותו של אדם תלויות בטבע ההסדרים החברתיים[...] ובנקודה זו האחריות מוטלת על כתפי המדינה או החברה.

(מתוך הספר התפתחות כחירות מאת אמרטיה סן)

- סמנו משפטי מפתח בטקסט. מהי חירות, על פי אמרטיה סן?
- הגדירו מצב של עוני על פי תפיסתו של סן.

*****

אבנר דה-שליט, פילוסוף פוליטי ופעיל חברתי, מסביר באופן מאיר-עיניים את החידוש שבתפיסתו של אמרטיה סן. כך הוא כותב:

"בדרך כלל מדיניות רווחה מתייחסת אל השאלה כמה "משהו" יש לכל אדם. למשל: כמה כסף, או מה גובה המשכורת, או מה גודל הדירה שלו. מכאן נובעת תפיסה שצמצום פערים נבחן בהקשר של "כמה יש ליי". אמרטיה סן הציג תפיסה אלטרנטיבית: ה"משהו" הזה, הוא טוען, בין שיהיה זה כסף, או משכורת, או בית, או מחשב, הוא רק אמצעי למשהו אחר. והמשהו האחר הזה הוא ה"תפקודים שלנו" (functionings). תפקודים הם כל אותם דברים שאנו רוצים לעשות או להיות: למשל לקרוא, או לעבוד עבודה מעניינת, או לדעת מתמטיקה, או לאהוב, או לבקר חברים, או להיות אנשים אוטונומיים וכ דומה. על כן מה שצריך לדאוג הוא שלאנשים תהיה הזדמנות להגיע לתפקודים שלהם.

הגישה הזאת חשובה, משום שיש בה אפשרות מעניינת לחשיבה מחודשת במדיניות רווחה. למשל, אם אדם מסוים נכה, על פי הגישה המסורתית, המדינה צריכה לתת לו יותר כסף, כדי שיוכל לקנות רכב, או שייקח מונית וכיוצא באלה. אבל אם הבעיה של הנכה היא לא שיש לו פחות כסף אלא שהוא לא יכול לנוע ממקום למקום, אזי יש פה פתח למדיניות חדשנית. אולי הפתרון הוא לבנות אוטובוסים שמותאמים לנכים ולא לתת לנכים כסף. כדי להסביר את הדרך הזאת ניתן לחשוב על מצב אבסורדי. נניח שאישה מסוימת לא מתקבלת לעבודה בגלל שהיא אישה. האם הפתרון הוא לתת לה כסף כפיצוי? דומני שמובן שהפתרון הוא שינוי הנורמות החברתיות, גם בחינוך וגם בחקיקה, כך שאישה תוכל להיות מועמדת לכל עבודה.

מעבר לכך, בגישה של סן יש חידוש מרענן משום שהיא מאפשרת להשוות בין מצבם החברתי והכלכלי של האנשים, תוך התייחסות למרכיבים בחיינו שרבים מאתנו מוצאים אותם משמעותיים לא פחות מכסף, כמו האם יש לאדם יכולת או הזדמנות לפגוש חברים. חישובו על כך שהגישה הזאת מרחיבה מאוד את ההתייחסות לרווחה. על פיה, למשל, מצבו של תושב תל-אביב טוב יותר ממצבו של תושב ירוחם לא רק אם יש לו יותר כסף או נדל"ן, אלא גם בגלל שהוא חי קרוב למרכז ולמקומות שיש בהם שפע של הזדמנויות לחינוך ותרבות, לילדים שלו יש יותר אפשרות לממש את הפונקציה של שימוש בדמיון. הם למשל יכולים ללכת לקונצרט ולראות תערוכה, בעוד שהילדים בירוחם צריכים לשם כך להרחיק לנסוע."

על פי: אבנר דה-שליט, "אוכלוסיות מוחלשות במדינת הרווחה הנסוגה" **מפנה** 48, אוקטובר 2005

החירות היא היכולת **המעשית** של האדם לממש תפקודים שונים. זה כולל יכולות לסיפוק צרכים בסיסיים כמו מזון, בריאות, חינוך, תוחלת חיים גבוהה ועד לחירויות מורכבות כמו יכולת לקחת חלק בחיי הקהילה, לרכוש לו הערכה עצמית וכדומה. איכות החיים נמדדת לפי היכולת להשיג תפקודים בעלי ערך, מעבר לקיום הבסיסי.

על פי זה, **עוני הוא מצב של היעדר יכולות** ולא רק של היעדר משאבים כלכליים, היעדר הזדמנויות לבחור חיים שהם בעלי ערך מבחינתו של הבוחר. הבדלים ביכולות בסיסיות להשיג הישגים יכולים לנבוע מבריאות ותזונה לקוי ות, מהיעדר חינוך ודיוור, מהבדלים מגדריים ומתנאי פתיחה נחותים בגישה לשוק. היכולות העומדות באופן מעשי לרשותו של אדם תלויות בהסדרים החברתיים, כלומר במדיניות החברתית-כלכלית. לכן המדיניות הראויה לפי סן היא מדיניות רווחה המתחשבת במשתנים אלו.

כדאי להדגיש כאן שתי נקודות: האחת, שסן ניגש אל בעיית העוני מנקודת המבט של ערך החירות, כלומר מנקודת מבט ערכית-מוסרית. גישתו הכלכלית של סן היא אפוא גישה שמנסה להחזיר ערכים ומוסר אל השיח הכלכלי; השנייה, שסן מגדיר חירות כחירות חיובית, כלומר **חירות ל-** (בשונה מחירות מ-). הליברליזם הקלאסי מגדיר חירות כ **חירות** מהתערבות המדינה בענייני הפרט, כלומר "חירות שלילית". תוכנה של החירות על פי סן הוא: החירות להיות מישהו, לעשות משהו, לתפקד. החירות לחיות חיים בעלי ערך.

תפיסה דומה אנו מוצאים בספרה של מיכל קרומר-נבו **נשים בעוני: סיפורי חיים**: "קשה להבחין בסבלן של הנשים כאשר אנו מורגלים לתפיסות של אחריות אישית. אלו תפיסות אינדיבידואליסטיות, הגורסות ש"אנשים צריכים לשאת בתוצאות מעשיהם". מגבלותיו של שיח זה נעוצות בכך שהוא מעוור את עינינו מלזהות את המקרים ואת המקומות בקורות חייהן של הנשים שלא היו בתחום אחריותן האישית, אלא בתחום האחריות של החברה[...]. למצוקה [של נשים עניות] יש ביטויים תוך-משפחתיים ספציפיים, אך הסיפור המשפחתי הוא רק גילום של מצוקה כללית רחבה יותר המוגדרת על ידי החברה כולה, הן בדרך בה היא מתווה את הזדמנויות החיים הממשיות והן בדרך בה היא מתווה את הזדמנויות החיים האפשריות..." [עמ' 218].

*****

סיכום

האם העוני הוא בעיה של אנשים ונשים מסוימים שלא הצליחו להסתדר בחיים, או שאינם חרוצים די לעבוד ולפרנס את עצמם?

כולנו שומעים השכם והערב את ההתייחסות השיפוטית לעניים, והדברים מחלחלים עמוק אל השקפותינו והרגשתנו ביחס לעוני ולעניים. כדי להתגבר על ההשפעה האדירה של השפה הזאת, יש ליצור שפה כלכלית חלופית. זו משמעות המפעל התיאורטי של אמרטיה סן: להראות שתיתכן שפה כלכלית מבוססת ערכים.

הייחודי בתפיסתו של סן הוא הדיון בעוני **כסוגיה של חירות** ולא כסוגיה של מחסור. אם סוגיית העוני היא סוגיה של חירות – זוהי סוגיה חברתית כוללת ולא רק כזו הנוגעת ליחידים חסרי מזל, שצריך "לעזור להם לצאת ממצבם" במחוות כלשהן. הדיון בעוני מנקודת המבט של החירויות שיש או אין לאזרחי מדינה מסוימת מאתגר את החשיבה הליברלית והקפיטליסטית ודורש ממנה לבקר את הנחות היסוד שלה.

נסכם את השיעור בשני ציטוטים נוספים מדבריו של סן על מדד העוני:

רמות ההכנסה עלולות פעמים רבות לספק מידע שגוי לגבי מדדים חשובים כמו החירות לחיות חיים ארוכים, להימנע ממוות בלתי הכרחי, להחזיק במשרה ראויה, או לחיות בקהילות שלוות המוגנות מפני פשיעה.

החשיבות הגדולה ביותר של מושגי הצדק מתמקדת בזיהוי של **עוול ברור**, שלגביו קל יותר להגיע להסכמה מנומקת, מאשר ביחס לנוסחה כזו או אחרת שתגדיר את האופן המדויק שבו צריך העולם להתנהל.

"כאילו אפשר למתוח קו ולומר: מתחתיו העוני" (לימוד בחברותא)

מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי, מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה. מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול לקט, שכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתיים חסר דינר, אפילו אלף נותנין לו כאחת הרי זה יטול.

(משנה פאה ת, ז-ח)

שיעור העוני בישראל מחושב לפי מחצית ההכנסה החציונית למשק בית - כלומר, מחצית ההכנסה שבה מספר משקי הבית שהכנסתם גבוהה יותר שווה למספר משקי הבית שהכנסתם נמוכה יותר. קו העוני למשפחה של ארבע נפשות עומד היום על 4,933 ₪, כלומר: משפחה בת ארבע נפשות שהכנסותיה הן מתחת לסכום הזה נחשבת למשפחה ענייה.

(שיר חבר, "מהון להון", העיר 9.2.2007)

שמונה שמות נקראו לעני: עני אביון מסכן רש דל דך מך הלך. עני - כמשמעו. אביון - שמתאב לכל. מסכן - שהוא בזוי לכל, שנאמר "וחכמת המסכן בזויה" (קהלת ט). רש - מן הנכסים. דל - מדולדל מן הנכסים. דך - מדוכדך, רואה דבר ואינו אוכל, רואה דבר ואינו טועם ואינו שותה. מך - שהוא מך [=מונמך ומושפל] לפני כל, עשוי כמין סקופה התחתונה [=המשקוף התחתון, הסף של הפתח, שהכל דורכים עליו].

(ויקרא רבה (וילנא) לד, ו)

[יש לתאר] במפורט את ריבוי הפנים של המגבלות והסיכונים שיוצר העוני... תיאור כזה מציג את הסבל האנושי של אנשים שחיים במצוקה קשה כל כך והחיפוש הנואש שלהם – גם אם הרסני – אחר משמעות, תחושת קיום, וכבוד.

... העוני מצטייר במודל זה לא רק במונחים כלכליים, אלא כגורם אשר בהשתלבותו עם גורמי נחיתות חברתית נוספים (כגון מגדר ומוצא אתני), מעצב את תנאי החיים האובייקטיביים ואת החוויה הסובייקטיבית של העניים באינספור פרקטיקות יומיומיות של דיכוי, כרשת מסועפת של דיכוי חברתי – במקומות העבודה, במסגרות החינוכיות, בשכונות המגורים, בארגון היחסים בין המינים, במערכות הבריאות, במערכות הרווחה ובמערכות לאכיפת החוק.

(מיכל קרומר-נבו, נשים בעוני: סיפורי חיים)

- אדם שיש לו 200 זוז בתקופת המשנה, ובימינו משפחה שהכנסותיה 4,950 ₪ אינם נחשבים לעניים. מה דעתכם על מדר זה?
- האם השמות השונים של העני מתארים עניים שונים, או היבטים שונים של מצב העוני?
- מה הכוונה במלים: העוני הוא "רשת מסועפת של דיכוי חברתי"?

*****

"החירות האישית כהתחייבות חברתית" (לימוד קבוצתי)

החירויות הבסיסיות שאנו נהנים מהן ומיישמים עליהן את האחריות שלנו תלויות בנסיבות אישיות, חברתיות וסביבתיות שהן מקריות לחלוטין. ילד שנמנעה ממנו ההזדמנות שמציע בית הספר היסודי איננו מקופח רק בצעירותו, אלא נותר מוגבל למשך כל חייו (כשהוא הופך לאדם שאיננו כשיר לעשות דברים בסיסיים הכרוכים בקריאה, כתיבה וחשבון). אישה שחסרים לה האמצעים להשיג טיפול רפואי לחולי שממנו היא סובלת איננה רק קרובה לחולניות בלתי הכרחית או לאפשרות של מוות שניתן למנוע אותו, אלא היא גם מנועה מלעשות דברים מסוימים – למען עצמה ולמען אחרים – דברים שהייתה רוצה לעשותם כאדם אחראי. העובד המשועבד הנוולד לתוך מצב של חצי-עבדות, הילדה המשועבדת החנוקה בחברה דכאנית, האיכר חסר האדמה והאונים שאין לו אמצעים בסיסיים להשגת הכנסה – מכל אלה נמנעים לא רק תנאי היסוד לחיי רווחה, אלא גם תנאים הדרושים כדי לנהל חיים אחראיים, התלויים בנסיבות המאפשרות מספר חירויות בסיסיות [...] ללא החירות הבסיסית והכשירות לעשות דבר-מה, אדם איננו אחראי לביצועו [...] המשימה היא אפוא יצירת אפשרויות רבות יותר להחלטות ולבחירות משמעותיות בקרב אנשים שיכולים לאחר מכן לפעול בצורה אחראית על בסיס החלטתם.

עלינו לבדוק – נוסף לחירויות המגולמות בתהליכים פוליטיים, חברתיים וכלכליים – גם את המידה שבה אנשים מקבלים את ההזדמנות להשיג תוצאות שהם מייחסים להן ערך, ושיש להם סיבה לייחס להן ערך. רמת ההכנסה הריאלית שאנשים מקבלים חשובה ככל שהיא מעניקה להם הזדמנות נאותה לרכוש סחורות ושירותים וליהנות מרמת חיים ההולמת את הרכישות האלה. אך [...] רמות ההכנסה עלולות פעמים רבות לספק מידע שגוי לגבי מדדים חשובים כמו החירות לחיות חיים ארוכים, להימנע ממוות בלתי-הכרחי, להחזיק במשרה ראויה, או לחיות בקהילות שלוות המוגנות מפני פשיעה.

השקפת הכשירויות האנושיות מתמקדת ביכולתם של אנשים לנהל חיים שיש להם סיבות טובות לייחס להם ערך, ולפעול למימוש האפשרויות הריאליות הניצבות בפניהם. אותן כשירויות שעומדות **למעשה** לרשותו של אדם תלויות בטבע ההסדרים החברתיים [...] ובנקודה זו האחריות מוטלת על כתפי המדינה או החברה.

(מתוך הספר **התפתחות כחירות** מאת אמרטיה סן)

- סמנו משפטי מפתח בטקסט.
- מהי חירות, על פי אמרטיה סן?
- הגדירו מצב של עוני על פי תפיסתו של סן.